

KATECHETA WE WSPÓŁCZESNEJ SZKOLE

Co pewien czas powraca pytanie o funkcje katechety we współczesnej polskiej szkole. Do tego żywotnego pytania dodaje się kolejne o to, czy może on pełnić funkcję wychowawcy klasowego. Doceniając ważność tych pytań chciałbym skupić się na nieco innym aspekcie obecności katechety w szkole. Za punkt wyjścia dla swego przedłożenia przyjmuję zapisy zawarte w *Podstawie programowej kształcenia ogólnego* z roku 2017¹, które przypominają, że „zadaniem szkoły jest łagodne wprowadzenie dziecka w świat wiedzy, przygotowanie do wykonywania obowiązków ucznia oraz wdrażanie do samorozwoju”. „Szkoła ma stwarzać uczniom warunki do nabywania wiedzy i umiejętności potrzebnych do rozwiązywania problemów”. „Szkoła ma również przygotowywać ich do dokonywania świadomych i odpowiedzialnych wyborów w trakcie korzystania z zasobów dostępnych w Internecie, krytycznej analizy informacji, bezpiecznego poruszania się w przestrzeni cyfrowej, w tym nawiązywania i utrzymywania opartych na wzajemnym szacunku relacji z innymi użytkownikami sieci”. „Szkoła oraz poszczególni nauczyciele podejmują działania mające na celu zindywidualizowane wspomaganie rozwoju każdego ucznia, stosownie do jego potrzeb i możliwości”. „Zadaniem szkoły jest wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat. Szkoła dba o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu akceptacji i szacunku dla drugiego człowieka, kształtuje postawę szacunku dla środowiska przyrodniczego, w tym upowszechnia wiedzę o zasadach zrównoważonego rozwoju, motywuje do działań na rzecz ochrony środowiska oraz rozwija zainteresowanie ekologią”. Promuje się przy tym „zastosowanie metody projektu”, która „zakłada znaczną samodzielność i odpowiedzialność uczestników, co stwarza uczniom warunki do indywidualnego kierowania procesem uczenia się. Wspiera integrację zespołu klasowego, w którym uczniowie, dzięki pracy w grupie, uczą się rozwiązywania problemów, aktywnego słuchania, skutecznego komunikowania się, a także wzmacniają poczucie

---

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej, z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej dnia 24 lutego 2017 r., poz. 356.

własnej wartości. Metoda projektu wdraża uczniów do planowania oraz organizowania pracy, a także dokonywania samooceny”. W dokumencie tym podkreślono też, że szkoła, chociaż oczekiwania wobec niej zacieśniono do kształcenia ogólnej szkoły branżowej, i – nie wiadomo, dlaczego tylko w tego typu szkole – ma kształtować „u uczniów postawy sprzyjające ich dalszemu rozwojowi indywidualnemu i społecznemu, takie jak: uczciwość, wiarygodność, odpowiedzialność, wytrwałość, poczucie własnej wartości, szacunek dla innych ludzi, ciekawość poznawcza, kreatywność, przedsiębiorczość, kultura osobista, gotowość do uczestnictwa w kulturze, podejmowania inicjatyw oraz do pracy zespołowej. (...) Szkoła podejmuje odpowiednie kroki w celu zapobiegania wszelkiej dyskryminacji”. Tak postrzegane przez władze państwowe funkcjonowanie szkoły skłania do refleksji nad miejscem i rolą katechety i pełnionej przez niego posługi słowa – katechezy w procesach kształcenia.

1. Deficyty i potrzeby wychowanków

Gdyby przyszło nam odpowiedzieć na pytanie o to, jaka jest współczesna młodzież, czy też jakie są dzieci, z którymi przychodzi nam pracować, zapewne zwrócilibyśmy uwagę na to, że pośród dzieci i młodzieży powierzonych naszej opiece są zarówno:

- dzieci dobre, ale też potrzebujące opieki, wyrozumiałości, troski czy pomocy;
- dzieci rozwinięte, inteligentne, ale też zaniedbane;
- dzieci z rodzin pełnych i rozbitych.

Te i inne spostrzeżenia kreślą paletę zadań stojących przed wychowawcami, w tym także katechetami. Wskazują one potrzebę tego, by dobrym pomagać w dalszym ich rozwoju, a tych zaniedbanych, z deficytami wspierać i w miarę możliwości uzupełniać istniejące braki po to, by miały wystarczająco dużo motywów do podjęcia trudu pracy nad sobą i troski o własny rozwój. Słowem chodzi o osiągnięcie dojrzałości. Termin ten najczęściej występuje w literaturze psychologicznej. Jest on powszechnie łączony z osiągnięciem celów wychowawczych, a więc ze stwierdzeniem zachodzącego wewnętrznego rozwoju osoby². Chodzi zatem o dążenie do osiągania przez osobę pewnej doskonałości, który polega na zaktualizowaniu jej możliwości funkcjonowania w życiu społecznym³. Stan ten człowiek osiąga za pośrednictwem rozwoju fizjologicznego, psychicznego i społecznego. Stąd też proces ten można przyrównać do wewnętrznego kompasu, który nakłania osobę do określonego sposobu działania na rzecz własnego dobra⁴. Procesy rozwijania swego człowieczeństwa, osobowości wyrażają przede wszystkim zajmowane postawy moralne, którymi wyraża przyjęty przez siebie świat wartości. On tej nadaje jego indywidualnemu i społecznemu życiu

² S. Tokarski, *Dojrzałość religijna*, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=191> [30.10.2015].

³ S. Gałkowski, *Długomyślność. Wprowadzenie do filozofii wychowania*, Kraków 2016, s. 168.

⁴ Por. S. Sławiński, *Rozważania o wychowaniu*, Warszawa 1983, s. 5–6.

określony kierunek⁵. Mamy tutaj na myśli wrażliwość moralną, „która znajduje swój zewnętrzny wyraz w czynieniu dobra (bądź zła), na przykład w działalności na rzecz innych ludzi i społeczeństwa, od aksjologiczno-antropologicznego podłoża, z którym ta sprawność integralnie się wiąże i które jest jej osobowym źródłem”⁶.

Przenosząc przedstawione rozumienie dojrzałości na płaszczyznę pedagogiczną powiemy, że jej osiągnięcie wyklucza jednorazowy akt, czy nawet czasowo określony proces⁷. Chodzi zatem o nabywanie zdolności do stawania się odpowiedzialnym we wszystkich zakresach życia, w tym poznawczym, emocjonalnym i moralnym. Tak osiągnięta dojrzałość jest wynikiem oddziaływań wychowawczych, które wspierają osobę w jej rozwoju fizycznym, psychicznym i społecznym⁸, a także religijnym. Trzeba przy tym pamiętać, że osiągnięcie dojrzałości – zarówno ludzkiej, jak i religijnej – nie jest procesem samoistnym i jednolitym. Wynika to z faktu, iż społeczności, w których przebiegają procesy wychowania, nigdy nie są środowiskami homogenicznymi⁹. Dlatego też w procesach tych ważną rolę spełniają motywy ludzkiego postępowania, także religijne. Wyzwalają one w człowieku twórczy niepokój, a także wspierają go w porządkowaniu i scalaniu życiowych doznań, jak też poszerzają perspektywy jego patrzenia na świat i własne życie. Innym warunkiem tak postrzeganego rozwoju osoby i jej dążenia do dojrzałości, jest znajomość prawa moralnego. Jego znajomość umożliwia osobie ocenę konkretnej sytuacji, zachowania zarówno własnego, jak też innych. Dlatego też prawo moralne jest uważane za ogólną regułę postępowania, które reguluje życie społeczne. Tak zarysowane działania pedagogiczno-wychowawcze, które zmierzają do wspierania osoby wychowanka w osiągnięciu dojrzałości, stawiają przed katechetami¹⁰ pytanie o to, w jakim zakresie odnoszą się one do wypełniania przez katechetę misji głoszenia Ewangelii w środowisku szkolnym?

2. Katecheta w służbie integralnej formacji człowieka

Zacznijmy od znaczenia, jakie w kościelnym rozumieniu nadaje się terminowi „katecheza”. Łączymy ją z posługą słowa, to znaczy przyłączaniem się do Jezusa

⁵ Por. A. Auer, *Ein Modell theologisch-ethischer Argumentation. Autonome Moral, w: Moralerziehung im Religionsunterricht*, Hrg. von A. Auer, A. Biesinger, H. Gutschera, Herder Verlag, Freiburg – Basel – Wien 1975, s. 40–41; A. Biesinger, *Die Begründung sittlicher Werte und Normen im Religionsunterricht*, s. 289.

⁶ W. Cichoń, *Wartości. Człowiek. Wychowanie. Zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*, Kraków 1996, s. 57.

⁷ A. Walulik, *Kompetencje religijne w całożyciowym uczeniu się*, w: *Edukacja – wczoraj, dziś i jutro*, t. V: *Edukacja ustawiczna w Polsce i na świecie*, red. E. Jagiełło, R. Matysiuk, U. Tyluś, Siedlce 2013, s. 217.

⁸ Por. Z. Chlewiński, *Dojrzałość, osobowość, sumienie religijność*, Poznań 1991, s. 37.

⁹ Por. Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, Kraków 2005, s. 67.

¹⁰ Por. DOK 156.

Chrystusa głoszącego za pośrednictwem Kościoła orędzie zbawienia¹¹. Wynika z tego, że posługa słowa odnosi się do głoszenia najgłębszych tajemnic objawienia się Boga człowiekowi. Zakłada więc coraz pełniejsze wyjaśnianie i skuteczniejsze przekazywanie treści Bożego objawienia, którego pełnia dostępna jest człowiekowi w osobie Jezusa Chrystusa¹². Dzieło to podejmuje cały Kościół na mocy przekazanej Apostołom przez Chrystusa misji „idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem” Mt 28, 19-20). Jej wypełnianie jest zatem wyrazem świadomości zobowiązań wynikających z przyjętego chrztu i powierzonej przez Kościół misji. Stąd też mówi się, że katecheta pełni posługę słowa.

W refleksji nad katechetyczną posługą słowa warto przywołać jej teologiczne rozumienie. Jest ona skierowana przede wszystkim do otwartych, gotowych przyjąć słowo Boże. Możemy przyjąć, że są nimi zazwyczaj młodzi chrześcijanie (ochrzczeni), czasem osoby zainteresowane chrześcijaństwem. W jednym i drugim przypadku osoby te bardziej bądź mniej świadomie skierowane są ku Bogu zbawiającemu człowieka. Fakt ten sprawia, że katecheta staje się dla nich w pierwszej kolejności świadkiem wiary. Przekazywane przez niego świadectwa wyraża osobowe i wolne zaangażowanie się w rzeczywistość wskazującą na obecność Boga w świecie i życiu człowieka, a także na więzy łączące Go z człowiekiem¹³. Takie rozumienie przez katechetę pełnionej funkcji zakłada potrzebę weryfikacji własnego myślenia o katechizowanych. Jako nauczyciel winien on tworzyć w grupie klasowej sprzyjające warunki do zainteresowania i poszukiwania przez katechizowanych kontaktów z Bogiem. Winien też pamiętać, że jest on nie tyle nauczycielem, co świadkiem, przewodnikiem, tłumaczem wiary, doradcą w drodze do Boga, świadkiem dzielącym się własnymi doświadczeniami wiary. Tak odkrywana przez katechetę funkcja sprawia, że staje się on jednocześnie i wychowawcą wspomagającym ucznia w rozwijaniu jego człowieczeństwa, i świadkiem wiary w Jezusa Chrystusa zmartwychwstałego. Pełniąc obie te funkcje staje się uczestnikiem procesów nazywanych formacją człowieka obejmującą wszystkie sfery i wymiary ludzkiego życia.

Pojęciem „formacja” zaczęto się posługiwać w XVIII wieku dla oznaczenia procesów duchowych. Nowe znaczenie zaczęto mu nadawać na początku XIX wieku. Znaczyło ono tyle, co „rozwój wewnętrznych sił”, na które nie miały wpływu siły zewnętrzne. Współczesną definicję „formacji” zawdzięczamy przede wszystkim Georgowi Heglowi, który uważa, że „rodzi się ona ze zgodnego współdziałania i wzajemnego oddziaływania na siebie człowieka i świata. A więc to nie jakieś wewnętrzne impulsy, jakiś «obraz» w człowieku, rozwijając się, tworzyłyby «formację», ale zachodzi ona w relacji dialektycznej pomiędzy światem subiektywnym a światem obiektywnym, pomiędzy indywidualnością a kulturą” (chodzi o umiejętność rozu-

¹¹ Por. DOK 235-236.

¹² Por. DCG 11-12.

¹³ Por. M. Majewski, *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995, s. 124.

mowania i prowadzenia dyskusji polegającej na dochodzeniu do prawdy poprzez ujawnianie sprzeczności tkwiących w pojęciach i sądach; czy też o umiejętność udowadniania, wykazywania słuszności swoich racji; argumentacja, tłumaczenie swoich wywodów)¹⁴. Pokazuje to, że formacja obejmuje bogatą i zróżnicowaną rzeczywistość rozwijania człowieka poprzez kształtowanie, wywieranie trwałych wpływów na sferę somatyczną, psychiczną czy duchową osoby.

Termin formacja znaczeniowo bliski jest pojęciu wychowanie. Tym, co go odróżnia od wychowania, to większe położenie akcentu na rozwój duchowy, wewnętrzny człowieka. Formacja zmierza w kierunku odkrywania sensu ludzkiego życia, który odkrywamy zarówno w wymiarze naturalnym, jak i religijnym. Inną właściwością formacji człowieka jest to, że nigdy nie jest rozumiana jako proces zachodzący linearnie i wyrażający się jakimś ciągłym i progresywnym rozwojem. Charakteryzują je momenty zastoju i nagłego przyspieszenia, progresji i regresji. Przybierają ona wymiar bądź to materialny, biologiczny, historyczny, społeczny, emocjonalny, psychologiczny, relacyjny, krytyczny, kognitywny, moralny, religijny, estetyczny, cielesny, ludyczny, bądź zawodowy albo duchowy. Ten ostatni jest wręcz wymogiem formacji, ponieważ wspiera ją w konstytuowaniu się w człowieku podstaw świadomego odkrywania i przeżywania zarówno swej jedności, jak i wielorakości oraz wielowymiarowości¹⁵. Wynika z tego, że w procesach formacji człowieka bierze udział nie tylko sfera życia naturalnego: biologiczno-psychicznego, ale też sfera życia duchowo-religijnego. Przenosząc powyższe założenie na płaszczyznę wiary chrześcijańskiej powiemy, że poszukuje ono możliwie najlepszych sposobów uwiarygodnienia prawdy o zaproszeniu człowieka do życia z Bogiem w szczęściu przez całą wieczność.

Świadome podejmowanie formacji człowieka domaga się możliwie pełnych i skutecznych form wspomagania osoby, które będą sprzyjać pełnemu jego rozwojowi. Rozwój ten winien umożliwiać osobie znalezienie w życiu własnej orientacji o tym, co jest dobre, a co złe¹⁶. Stąd też rodzi się nowa potrzeba podejmowania działań na rzecz rozwoju całego człowieka, w tym otwieranie go na Transcendencję – Boga¹⁷. Działania takie zwraca osobę ku dobru wykraczającemu poza naturalny i czasowy wymiar jej życia. Jego rysem nie może być jednak jakakolwiek postać ideologizowania, lecz obiektywne udzielanie wieloaspektowego, w tym także religijnego wsparcia w zakresie kształtowania umiejętności i kompetencji mentalnych, intelektualnych, wolitywnych oraz emocjonalnych¹⁸. Za wykładnię ich nabycia uważa się poprawnie ukształtowane sumienie, którym człowiek w swoim postępowaniu się kieruje.

¹⁴ M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 185.

¹⁵ Tenże, *Pedagogiczny profil nauk o wychowaniu*, Lublin 2012, s. 267.

¹⁶ Por. Tenże, *Teorie i koncepcje wychowania*, dz. cyt., s. 1518.

¹⁷ Por. *Charakterystyczne cechy jezuickiego wychowania*, w: *Podstawy edukacji ignacjańskiej*, Kraków 2006, s. 20-21.

¹⁸ Por. A. Potocki, *Wychowanie religijne w polskich przemianach*, Warszawa 2007, s. 13.

Dlatego uważa się je za swoistą władzę, organ, sanktuarium, w którym człowiek przebywa z Bogiem, którego głos rozbrzmiewa w jego wnętrzu¹⁹. Przyrównuje się je też do wewnętrznego kompasu, który nakłania osobę do określonego sposobu zachowania²⁰. Należy też zauważyć, że w dobie procesów laicyzacji i sekularyzacji formacja chrześcijańska domaga się kompletnego przekazywania zbawczego orędzia nie w postaci rzeczy przekazanej ludzkości, ale wydarzenia, którym jest głębia zbawczego dzieła dokonanego przez Jezusa Chrystusa dla ich życia. Tylko wówczas katechetyczna posługa słowa będzie posiadać znamiona swoistej uniwersalności i konkretności obejmującej „struktury procesu wychowawczego, rozumianego integralnie, jako pewien byt jednolity, którego nie da się sprowadzić do funkcjonowania jedynie poszczególnych elementów”²¹.

Poza wskazywaniem znaczenia zbawczego wydarzenia w formacji człowieka istotne jest również uczynienie go podmiotem działania, a więc poszanowania jego godności. Chodzi tutaj przede wszystkim o inspirowanie i wyzwalamie w wychowanku gotowości do współdziałania w tworzeniu nowej (lepiej) rzeczywistości. W tym rozumieniu formacja integralna stawia określone zadania, których realizacja czyni osobę doskonalszą, dojrzałą, bardziej odpowiedzialną nie tylko w jej wymiarze duchowo-moralnym, ale też intelektualnym, emocjonalnym, wolitywnym, społecznym, czy fizycznym²². Wsparcie takie obejmuje zarówno wymiar poznawczy (intelektualny), jak też emocjonalny i moralny (wolitywny). Jej oznaką są autonomicznie podejmowane przez osobę decyzje o wybieraniu dobra²³. Ten właśnie aspekt uważam za istotny dla obecności katechety i katechezy w dzisiejszej szkole, ponieważ katecheza w sposób znaczący może uczestniczyć w formacji człowieka. Jej właściwością jest to, że prowadzi ona osobę do zjednoczenia z Jezusem Chrystusem²⁴. Sam ten proces Jerzy Bagrowicz nazwał aktem wielostopniowym i wielofazowym, którym symbolicznie zostaje zapoczątkowane nowy (wyższy) etap w ludzkim życiu i działaniu skierowanym do całej społeczności.

3. Katecheta w służbie zbawczego orędzia

Zgoda na to, że katecheza bierze udział w formacji człowieka, wspiera go w osiąganiu dojrzałości w wymiarze życia naturalnego i nadprzyrodzonego, domaga się określenia

¹⁹ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, nr 16.

²⁰ Por. S. Sławiński, *Rozważania o wychowaniu*, dz. cyt., s. 5-6.

²¹ M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, dz. cyt., s. 132; Por. Z. Formella, *Wychowanie integralne w skautingu. aktualność propozycji*, w: J. Michalski, A. Zakrzewska (red.) *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja. Współczesność. Nowe wyzwania*, Toruń 2010, s. 406-407.

²² Por. J. Karczewska, *Integralne wychowanie człowieka w ujęciu o. Jacka Woronieckiego*, w: M. Nowak, P. Magiera, I. Szewczak (red.) *Antropologiczna pedagogika ogólna*, Lublin 2010, s.167.

²³ Por. S. Witek, *Chrześcijańska wizja moralności*, Poznań 1982, s.147.

²⁴ Por. DOK 233-252.

specyfiki tych oddziaływań, które wynikają z przyjętego chrztu i zostają umacniane przez bierzmowanie i inne sakramenty umożliwiające uczestniczenie w misji kapłańskiej, prorockiej i królewskiej Chrystusa²⁵. Wypełnianie tej misji związane jest z trzema podstawowymi funkcjami katechezy: wtajemniczeniem, kształceniem i wychowywaniem²⁶. Za ich pośrednictwem zmierzamy do ułatwiania osobie zrozumienia treści wiary, dostarczanie argumentów potwierdzających ich prawdziwość oraz przyjmując za własne, spotkanie z osobowym Bogiem, a wreszcie o nabywaniu umiejętności życia wiarą wyrażanej postawami nią inspirowanymi. Wszystkie te wymiary tworzą jedną całość rzeczywistości wiary²⁷. Natomiast teoretyczne ich wyodrębnianie ma ukazać zawarte w nich bogactwo treściowe, które prowadzi do spotkania z Ewangelią, a w niej z samą tajemnicą Jezusa Chrystusa. Ma to na celu wyraźniejsze podkreślenie zawartego w Ewangelii wezwania Bożego, na które człowiek winien odpowiadać wyznawaną wiarą i zajmowanymi w życiu postawami²⁸.

Katecheta uzupełnienia deficytu intelektualne przy pomocy poznania religijnego

Głoszenie zbawczego orędzia uświadamia, jeśli nie wszystkim, to większości katechetów, istnienie deficytów wiedzy o obecności i działaniu Boga w ludzkiej historii. Co więcej, posiadana wiedza religijna jest dość powierzchowna i nie ma odniesienia do codziennego życia. Zasadniczo można ją sprowadzić do poznania czerpanego z czynionych przez osoby obserwacji, lektury, czy też wypracowanych przez innych bądź przez siebie sądów. Świadomi tych deficytów katecheci powinni mieć też świadomość wkładu w nową jakość poznania. Możemy je nazwać poznaniem religijnym²⁹. Poszerza ono możliwości poznania inspirowanego rozumem i zmysłami, człowiek nie jest w stanie spełnić swych tęsknot za „czymś więcej”³⁰. Tym samym inspiruje ono ludzkie myślenie, jak też działanie prowadzące do osiągnięcia życiowych celów³¹. Zasadnicza różnica między poznaniem naturalnym i religijnym polega na korzystaniu z różnych źródeł czerpania wiedzy³². W przypadku pozna-

²⁵ DOK 231.

²⁶ DCG nr 31.

²⁷ Ks. M. Finke, *Pedagogika wiary*, Poznań 1996, s. 11.

²⁸ Por. J. Charytański, A. Offmański, *Program katechizacji młodzieży*, w: R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 279.

²⁹ Pojęcie to stosowane jest w języku religijnym. Wiele uwagi temu zagadnieniu poświęcił papież Jan Paweł II w *Encyklice „Fides et ratio” do Biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem z dnia 14 września 1998*.

³⁰ P.M. Zulehner, *Religia jako mega trend*, „Keryks” 1(2003), s. 22; S. Zięba, *Człowiek. 2. Pochodzenie*, w: C. Rogowski (red.), *Leksykon pedagogiki religii*, Warszawa 2007, s.93-99.

³¹ Por. M.M. Boużyk, *Wychowanie otwarte na religię. Polska Szkoła Filozofii Klasycznej o roli religii w wychowaniu*, Warszawa 2013, 222,

³² Jan Paweł II, *Encyklika „Fides et ratio” do Biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem z dnia 14 września 1998*, nr 9.

nia naturalnego jego źródłami jest empiria, a także możliwość posługiwania się rozumem. Natomiast w przypadku poznania religijnego źródłem wiedzy jest Bóg i Jego autorytet. Czerpana z tego poznania wiedza dotyczy objaśniania egzystencji człowieka, której rozum nie jest w stanie objaśnić³³. Powiemy, że poznanie religijne objaśnia tę rzeczywistość, która jest dla ludzkiego rozumu niedostępna. W tym sensie poznanie religijne poszerza horyzont widzenia świata i żyjącego w nim człowieka. Wszystko to pokazuje, że zdolność do posługiwania się poznaniem religijnym otwiera przed człowiekiem nowe perspektywy postrzegania i rozumienia zarówno siebie, jak i świata, w którym żyje. Na tej drodze otrzymuje on pełniejsze objaśnienie sensu swego życia oraz nową motywację do angażowania się na rzecz dobra innych. Nie oznacza to oczywiście, że poznanie religijne udziela człowiekowi zadowalających odpowiedzi na wszystkie jego pytania.

Podejmowanie treści religijnych na terenie szkoły winno zmierzać ku ich przenikaniu w obszar odkrywanej przez osobę kultury, co umożliwi religii wejście w relacje z innymi dziedzinami wiedzy. Działania te uobecniają Ewangelię w systematycznym i krytycznym procesie przyswajania kultury³⁴. Odkrywanie zachodzących na wielu płaszczyznach ludzkiego życia relacji religii i kultury, staje się dostępne za pośrednictwem poznania religijnego. To z kolei pokazuje, że umiejętność posługiwania się obiema formami poznania odpowiada biblijnemu rozumieniu funkcji nauczania, które wyraża potrzebę przekazywania woli Boga³⁵. Idzie zatem o nauczanie wiary objawionej ludzkości przez Boga³⁶. Jeśli więc mówimy o nauczaniu wiary (katechezie), to należy podkreślić, że działanie to jest ukierunkowane ku przyszłości, czyli ku życiu wiecznemu. Dlatego też warto mieć na uwadze, że tam, gdzie mówimy o nauczaniu religijnym, chodzi nie tyle o sam przekaz wiedzy, umożliwienie nabycia sprawności i umiejętności, ile pouczenie życiowe, którego przedmiotem jest wola Boga. W następstwie czego przekaz treści wiary powinien prowadzić osobę do dokonywania wyboru, decyzji, która będzie respektować rozpoznaną wolę Boga. Ten tok myślenia o nauczaniu religijnym uświadamia, że zostaje nim objęty cały człowiek, a więc nie tylko jego intelekt i sprawności, ale przede wszystkim jego sfera wolitywna³⁷.

Nauczanie religijne winno zatem sprzyjać rozumieniu i aktywnemu uczestniczeniu osoby w wydarzeniach otaczającego ją świata. To zaś domaga się posiadania wiedzy umożliwiającej te czynności³⁸. Wydaje się więc słuszniejsze, by pod pojęciem „na-

³³ Por. Z. Marek SJ, *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014, s. 49 i nn.

³⁴ DOK 73.

³⁵ Por. M.-F. Lacan OSB, *Kult*, w: X. Leon-Dufour (red.), *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1986, s. 418.

³⁶ S. Kulpaczyński, *Katecheza jako nauczanie*, „Horyzonty Wiary” 1996 z. 7, s. 22.

³⁷ Por. R. Murawski, *Katecheza chrzcielna w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego czasów apostołskich*, Warszawa 1990, s. 37.

³⁸ A. Becker, *Die Wirklichkeit verkraften lernen*, w: A. Becker, W. Kettler (red.) *Religiöse Elemente in der Vorschulerziehung, Religiöse Elemente in der Vorschulerziehung*, München 1973, s. 67.

uczanie” rozumieć zespół działań umożliwiających podejmowanie samodzielnych poszukiwań odpowiedzi na nurtujące człowieka pytania wykraczające poza intelektualne możliwości objaśniania jego egzystencji. Akceptacja zachodzących odmienności między poznaniem naturalnym i religijnym w znacznym stopniu ułatwia przyjęcie konieczności wzajemnego wspierania się wiary i wiedzy religijnej, a nie ich konkurowanie między sobą.

Katecheta wychowaniem religijnym uzupełnia deficyty moralne

Dopuszczenie możliwości postrzegania rzeczywistości otaczającej człowieka zarówno przy pomocy empirii i rozumu, jak też przy pomocy poznania religijnego stawia przed katechetą nowe wyzwania. Chodzi o rozwiązania, które będą godzić rzeczywistość empiryczną i ponadnaturalną. Umiejętności tej uczy katecheza, którą niekiedy zastępujemy terminem „wychowanie religijne”. Chociaż pojęcia te w znacznej mierze służą rozwojowi człowieka, to jednak nie są jednoznaczными. O ile katecheza ma za zadanie nauczać – przekazywać wiarę, wtajemniczać w nią i wychowywać w jej duchu, to od wychowania religijnego Kościół oczekuje nabycia umiejętności religijnego interpretowania życiowych wydarzeń oraz otaczającej go rzeczywistości³⁹. Wychowanie religijne wyraża ludzką działalność o charakterze społecznym. Jego celem jest wywołanie określonych procesów uczenia się, przyjęcie nowych form zachowań i ich umocnienie.

Dla przebiegu tych procesów wychowania religijnego znaczenie posiada chrześcijaństwo między innymi dlatego, że każde wychowanie opiera się zarówno na ogólnoludzkich, jak i wartościach nazywanych absolutnymi, których źródłem jest transcendentny Bóg⁴⁰. Dzięki tym właściwościom człowiek jest w stanie przekraczać własne możliwości poznania i otwierać się na rzeczywistość nadprzyrodzoną⁴¹. Pokazuje to, że wychowanie religijne ma pomagać osobie na wszelkie dostępne sposoby zmierzać do osobistego rozwoju tak, by była zdolna żyć w większej społeczności oraz dbać o dobro wspólne. Nowym jego aspektem jest podkreślenie potrzeby otwierania osoby w toku procesów wychowania na Transcendencję – Boga⁴². W tym znaczeniu wychowanie religijne polega na udzielaniu wychowankowi pomocy do tego, by był w stanie udzielać odpowiedzi na Boże zaproszenie do życia z Nim we wspólnocie poprzez okazywaną wiarę i posłuszeństwo. Jego zadaniem jest wspierać osobę w nabywaniu możliwie pełnej umiejętności interpretowania rzeczywistości, w jakiej człowiek żyje w świetle wiary. Umiejętność tę należy rozumieć, jako biblijne

³⁹ DOK 144.

⁴⁰ Por. U. H. J. Körtner, *Wiederkehr der Religion? Das Christentum zwischen neuer Spiritualität und Gottvergessenheit*, Gütersloh 2006, s. 36.

⁴¹ M. Rusiecki, *Podmiot aktywny w wychowaniu religijnym Kościoła katolickiego w Polsce w XVII-XIX wieku*, w: J. Michalski, A. Zakrzewska (red.), *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja Współczesność Nowe wyzwania*, Toruń 2010, s. 172,

⁴² DWCH nr 1.

nawrócenie, odnowę życia – metanoię⁴³. Stąd też wychowanie religijne zmierza do udzielania wsparcia, które można sprowadzić do nabywania ubogacanej treściami i zasadami religijnymi umiejętności życia w społeczeństwie. Jego istotę, z katechetycznej perspektywy, można sprowadzić do nadziei odniesienia ostatecznego sukcesu życiowego, jaką wnosi w życie człowieka Ewangelia. Wyjaśnienia te uświadamiają, że katecheta poprzez swe oddziaływania wychowawcze odsłania przed katechizowanym nowy sens życia, który wynika z wyznawanej przez niego wiary w Boga. Wartość tych oddziaływań polega przede wszystkim na tym, że osoba poza zdobytą wiedzą religijną jest zdolna rozwijać w sobie nowe motywy jej funkcjonowania w życiu społecznym.

Katecheta wprowadzając w życie chrześcijańskie uzupełnienia deficytu duchowe

Poza poznanie religijnym dla procesów wychowania posiada znaczenie także wyrastająca z cieleśno-duchowej natury człowieka sfera duchowa. Wskazuje ona na konieczność respektowania w wychowaniu nie tylko jego potrzeb biologicznych i materialnych, ale też na równi z nimi potrzeb duchowych (wewnętrznych). Chodzi o dowartościowanie rzeczywistości niematerialnej, którą powszechnie nazywamy „sferą duchową”⁴⁴, duchowością człowieka. Termin „duchowość” z racji swego pierwotnego znaczenia często utożsamiano z religią. Zamienne używanie pojęć: religia i duchowość bywają efektem fałszywego kojarzenia religii z takimi określeniami jak: fanatyzm, nietolerancja i przemoc. Ponieważ wielu nie akceptuje takich działań, łatwo zrozumieć, dlaczego uważają, że „lepiej jest nie mieć z tym nic wspólnego i posługiwać się nieszkodliwym słowem «duchowość», które brzmi bardziej niewinnie, kojarzy się z otwartością na świat i oświecenie”⁴⁵.

Początkowo pojęciem „duchowość” posługiwano się wyłącznie w znaczeniu religijnym dla określenia zróżnicowanych form przynależności do zinstytucjonalizowanej konfesji, tradycji kulturowej, formacji wewnątrz konfesyjnej, czy stylu epoki⁴⁶. Współcześnie duchowość łączy się nie tylko z praktyką życia duchowego (sens subiektywny) i usystematyzowaną refleksją nad nim (sens obiektywny), ale też z praktyką życia bez odwoływania się do Transcendencji-Boga. Przyczynił się do tego między innymi Jacques Delors, który w latach 90-tych XX wieku promował termin

⁴³ B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Warszawa 2011, s. 137.

⁴⁴ Por. Z. Marek, *Duchowość, religia i wychowanie*, „Pedagogika Społeczna” 2015 z. 55, s. 11-13.

⁴⁵ T. Meurer, *Duchowość jako zamiennik religii? Wyprawy w mgliste pogranicze religii i duchowości*, „Keryks” 2011 z. 10, s. 151,

⁴⁶ Duchowością określa się wiele zróżnicowanych form warunkowanych przynależnością do zinstytucjonalizowanej konfesji, tradycji kulturowej, formacji wewnątrzkonfesyjnej (zakony), czy stylu epoki. Por. T. Olchanowski, *Duchowość i narcyzm*, Warszawa 2006, s. 141; W. Pawluczuk, *Duchowość*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański (red.), *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, Warszawa 2004, s. 90.

„europejska duchowość”. Jej podstaw doszukiwał się w dziedzictwie historycznym, które uważał za powód do dumy i podziwu każdego z krajów europejskich⁴⁷.

W refleksji nad istotą duchowości należy podkreślić jej właściwość polegającą na tym, że istnieje ona „sama przez się, jest przedmiotem samorzutnych przejawów myśli, mowy, ocen, dążeń, twórczości i porywów ponad doczesność i zmysłowość”. Kształtują ją różne czynniki, które wymagają nie tylko rozwoju, ale też właściwego nastawienia osoby ku Logosowi prawdy i łaski⁴⁸. Właściwości te powodują, że duchowość łączy w jedno religijność oraz sposób jego życia⁴⁹. Współtworzą ją: świadomość (poznanie), emocjonalność (uczucia) oraz wartości (w tym religijne) wraz z przyjmowaną i akceptowaną ich hierarchią⁵⁰. To z kolei potwierdza, że duchowość nie jest czymś statycznym, lecz aktywnym. Co więcej, „będąc pojęciem wielowymiarowym obejmuje zarówno pogłębione życie religijne, w tym również różne światopoglądy, jak i kompetencje poznawcze rozumienia siebie i świata oraz posiadanie świadomie kształtowanego wymiaru moralnego”⁵¹. Szczególną formą duchowości, z jaką mamy do czynienia w naszym kręgu kulturowym, jest duchowość chrześcijańska. Pośród prób szczegółowego opisu duchowości David L. Fleming SJ⁵² określa ją jako zbiór postaw, zwyczajów (tradycji) i wartości, które promuje konkretna osoba. Zbiór ten kreśli „drogę ludzkiego postępowania” promując wizję życia, refleksyjny stosunek do codzienności, pełne szacunku nastawienie do świata i nadzieję na pełne odnalezienie Boga (nieśmiertelności).

Otwartość oraz zdolność rozwoju duchowego powodują, że osoba otwiera się na Transcendencję – samego Boga. Na przebieg tych procesów znaczny wpływ może wywierać katecheza poprzez poprawne wypełnianie swej funkcji wtajemniczenia chrześcijańskiego (inicjacji). W religijnym znaczeniu inicjacja oznacza „wtajemniczenie w doktrynę religijną i społeczność religijną po to, by umożliwić uczestniczenie w kulcie religijnym oraz rozpocząć nowe życie w grupie religijnej”⁵³. Procesy wtajemniczenia chrześcijańskiego przybierają różne postaci. Pośród nich możemy mówić

⁴⁷ H. Lombaerts, *Edukacja z perspektywy europejskiej*, „Horyzonty Wychowania” 2002 z. 3, s. 169.

⁴⁸ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Łódź 1981, s. 215.

⁴⁹ Por. S. Witek, *Duchowość religijna*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka* t. IV, Lublin 1989, s. 330.

⁵⁰ M. Chmielewski, *Duchowość*, w: R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka* t. IV, Lublin 1989, s. 229.

⁵¹ J. Surzykiewicz, *Religia, religijność i duchowość jako zasoby osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej*, „Pedagogika Społeczna” 2015 z. 55, s. 31.

⁵² D. L. Fleming SJ, *Czym jest duchowość ignacjańska?*, Kraków 2013, s. 5-6; por. T. Meurer, *Duchowość jako zamiennik religii? Wyprawy w mgliste pogranicze religii i duchowości*, „Keryks” 2011 z. 10, s. 158.

⁵³ J. Bagrowicz, *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006, s. 24.

o wtajemniczaniu sakramentalnym, czy też inicjacji do życia modlitwy⁵⁴. Ściśle jej powiązanie z sakramentami wtajemniczenia prowadzi osobę do wyznania wiary⁵⁵.

Niekiedy katecheci zgłaszają zastrzeżenia co do możliwości wypełniania tej funkcji w środowisku szkolnym. Zgadząc się z tym, że w wielu wypadkach może ona być znacznie utrudniona, to jednak nie należy tracić z oczu możliwości stawiania przed katechizowanymi pytań, które wykraczają poza ich naturalne ocenianie rzeczywistości i skłaniają do refleksji inspirowanej rozwijaną w nich duchowością i zwracaniem się ku Bogu zbawiającym człowieka. Można więc mówić o tym, że dopóty podczas katechezy będziemy przywoływać tajemnicę Boga niosącego człowiekowi wyzwolenie, dopóty będzie ona służyć rozwojowi osoby i osiągnięciu przez nią dojrzałości w tym także religijnej, mamy prawo mówić o inicjacji chrześcijańskiej. Warto też zauważyć, że „katecheza wtajemniczająca, mając charakter organiczny i systematyczny, nie sprowadza się do czegoś czysto okolicznościowego lub okazjonalnego; będąc formacją do życia chrześcijańskiego, przekracza – chociaż je obejmuje – czyste nauczanie; mając istotne znaczenie, dąży do tego, co jest «wspólne» dla chrześcijanina, nie zagłębiając się w zagadnienia dyskutowane, a nie przekształcając się w poszukiwanie teologiczne”⁵⁶

Przedłożenie miało na celu wskazanie miejsca katechety w procesach szkolnego kształcenia człowieka, a także ukazanie właściwego katechezie wymiaru formacji chrześcijańskiej. Podsumowując powyższe przedłożenie należy najpierw zwrócić uwagę na znaczenie treści religijnych, wiary dla osiągnięcia przez osobę dojrzałości. Treści te poszerzają zakres wiedzy zdobywanej za pośrednictwem intelektu. Mówimy w tym wypadku o wiedzy religijnej, której źródłem jest sam Bóg. Zwróciliśmy uwagę, że wierzący przy jej pomocy objaśniają jedynie te wymiary ludzkiej egzystencji, których rozum nie jest w stanie objąć i wytłumaczyć. Zdobywana dzięki poznaniu religijnemu wiedza służy także kształtowaniu przez człowieka swych postaw wobec siebie, wobec swego otoczenia i wobec Transcendencji – Boga. Właściwością tych procesów jest przede wszystkim odkrywanie przez człowieka sensu swego życia, który chrześcijaństwo sprowadza do życia w szczęściu i miłości przez całą wieczność. W rzeczywistość tę człowiek jest wprowadzany za pośrednictwem inicjacji w życie chrześcijańskiej, którego najpełniejszym wyrazem jest wtajemniczenie w życie sakramentalne i osobisty kontakt z Bogiem. Wszystkie te działania zmierzają do formacji człowieka, do wspomaganie go w osiągnięciu dojrzałości nie tylko w wymiarze naturalnym, ale i religijnym. Dojrzałość tę wyraża życie z Bogiem oparte na zaufaniu i miłości, a w konsekwencji ułatwia poszerzanie horyzontów rozumienia sensu swego życia.

⁵⁴ Por. Z. Marek, *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Kraków 1998, s. 26-39.

⁵⁵ DOK 66.

⁵⁶ DOK 68.

Streszczenie

W artykule podjęto naukową refleksję nad udziałem katechety w wypełnianiu przez szkołę edukacyjno-wychowawczych zadań. Refleksję tę oparto na wytycznych zawartych w obowiązujących dokumentach szkolnych. Zauważono, że w poszukiwaniach specyfiki zadań stojących przed katechetą warto zwrócić uwagę na występujące u uczniów deficyty i potrzeby utrudniające ich integralny rozwój. W ich kontekście znaczące wydają się być przekazywane przez katechetę treści natury religijnej oraz wspomagane nimi motywy podejmowania służących rozwojowi i dojrzewaniu osoby działań. Idąc tym tokiem rozumowania można mówić o charakterystycznym rysie katechezy szkolnej, wspierającym integralny rozwój osoby, nazywany też formacją. W procesach tych ważną do spełnienia rolę nadaje się funkcjom katechezy: wtajemniczenia, nauczania i wychowania. Wykazano, że funkcje te stanowią wartość dodaną do procesów edukacyjnych przede wszystkim przez to, że otwierają osobę na Transcendencję. Te walory katechezy pozwalają też wskazać na szczególne znaczenie dla rozwoju osoby obecnego w szkole katechety. Dzięki tym walorom katecheta jest też w stanie wspomagać ucznia w odkrywaniu nowych wymiarów sensu życia.

Słowa kluczowe: katecheta, katecheza, nauczyciel religii, lekcje religii, funkcje katechezy

CATECHIST IN A CONTEMPORARY SCHOOL

Summary

The article covers the scientific reflection upon the catechist participation in realizing the educational and pedagogical tasks by school. The reflection has been based on the instructions included in obligatory school documents. It was noted that in searching for the specification of tasks that catechists face up one should pay attention to the children's lacks and needs that impede their integral development. In their context, both the content of religious nature transferred by catechists and the motifs of activities that serve the development and growth of a person supported by them seem to be meaningful. Further, one can discuss the characteristic shape of school catechesis supporting integral development of a person which is also called formation. In these processes the functions of catechesis perform an important role. They comprise the function of introducing into mystery, teaching and upbringing. It has been shown that these functions are the value added to the educational processes, first of all, because of the fact that they open person for Transcendence. These advantages of catechesis allow indicating the particular meaning for development of a person present at school catechesis. Thanks to these advantages catechist is able to support pupil in discovering new dimensions of sense of life.

Keywords: catechist, catechesis, religious teacher, religious lessons, religious education, functions of catechesis.

Riassunto

L'articolo include una riflessione sulla partecipazione del catechista all'adempimento dei compiti educativi della scuola. Questa riflessione si basa sulle linee guida contenute nei documenti scolastici esistenti. Si nota che nella ricerca delle specificità dei compiti affrontati dal catechista valga la pena prestare attenzione ai deficit e ai bisogni che ostacolano lo sviluppo integrale degli studenti. In questo contesto sono significativi sia il contenuto religioso trasmesso dal catechista che i motivi per fare azioni le quali aiutano la persona a svilupparsi e maturare. Seguendo questa linea di ragionamento, si può parlare di un tratto caratteristico della catechesi scolastica a sostegno dello sviluppo integrale di una persona, chiamata formazione. In questi processi un ruolo importante è svolto dalle funzioni della catechesi: iniziazione, insegnamento e educazione. È stato dimostrato che queste funzioni costituiscono un valore aggiunto ai processi educativi, principalmente perché aprono una persona alla trascendenza. Queste qualità di catechesi permettono anche di evidenziare il significato speciale per lo sviluppo della persona presente nella scuola del catechista. Grazie a questi valori, il catechista è anche in grado di aiutare lo studente a scoprire nuove dimensioni del significato della vita.

Parole chiave: catechista, catechesi, insegnante di religione, lezioni di religione, funzioni di catechesi

BIBLIOGRAFIA:

- Auer A., *Ein Modell theologisch-ethischer Argumentation. Autonome Moral*, w: *Moralerziehung im Religionsunterricht*, Hrg. von A. Auer, A. Biesinger, H. Gutschera, Freiburg – Basel – Wien 1975, s. 27-57.
- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006.
- Becker A., *Die Wirklichkeit verkraften lernen*, w: *Religiöse Elemente in der Vorschulerziehung, Religiöse Elemente in der Vorschulerziehung*, hrsg. von F. Betz, A. Becker und W. Kettler, München 1973, s. 67-70.
- Biesinger A., *Die Begründung sittlicher Werte und Normen im Religionsunterricht*, 1983.
- Bouzyk M.M., *Wychowanie otwarte na religię. Polska Szkoła Filozofii Klasycznej o roli religii w wychowaniu*, Warszawa 2013.
- Charakterystyczne cechy jezuickiego wychowania*, w: *Podstawy edukacji ignacjańskiej*, Kraków 2006, s. 9-95.
- Charytański J., Offmański A., *Program katechizacji młodzieży*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 278-285.
- Chlewiński Z., *Dojrzałość, osobowość, sumienie religijność*, Poznań 1991.
- Chmielewski M., *Duchowość*, w: *Encyklopedia katolicka t. 4*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkiewski, F. Gryglewicz, Lublin 1989, s. 226-232.
- Cichoń W., *Wartości. Człowiek. Wychowanie. Zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*, Kraków 1996.

- Finke M., *Pedagogika wiary*, Poznań 1996.
- Fleming D.L., *Czym jest duchowość ignacjańska?*, Kraków 2013.
- Formella Z., *Wychowanie integralne w skautingu. aktualność propozycji*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja. Współczesność. Nowe wyzwania*, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Toruń 2010, s. 405-421.
- Galkowski S., *Długomyślność. Wprowadzenie do filozofii wychowania*, Kraków 2016.
- Karczewska J., *Integralne wychowanie człowieka w ujęciu o. Jacka Woronieckiego*, w: *Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magiera, I. Szewczak, Lublin 2010, s.167-174.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, wyd. polskie Poznań 1998.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Ogólna instrukcja katechetyczna*, 1971.
- Körtner U.H.J., *Wiederkehr der Religion? Das Christentum zwischen neuer Spiritualität und Gottvergessenheit*, Gütersloh 2006.
- Kulpaczyński S., *Katecheza jako nauczanie*, „Horyzonty Wiary” 7 (1996) 3, s. 21-35.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Łódź 1981.
- Lacan, M.-F. *Kult*, w: *Słownik Nowego Testamentu*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1986, s. 414-419.
- Lombaerts H., *Edukacja z perspektywy europejskiej*, „Horyzonty Wychowania” 2/3(2002), s. 165-179.
- Majewski M., *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995.
- Marek Z., *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Kraków 1998.
- Marek Z., *Duchowość, religia i wychowanie*, „Pedagogika Społeczna” XIV(2015)1(55), s. 9-22.
- Marek Z., *Podstawy wychowania moralnego*, Kraków 2005.
- Marek Z., *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Meurer T., *Duchowość jako zamiennik religii? Wyprawy w mgliste pogranicze religii i duchowości*, Keryks 10(2011), s. 147-159.
- Milerski B., *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Warszawa 2011.
- Murawski R., *Katecheza chrzcielna w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego czasów apostołskich*, Warszawa 1990.
- Nowak M., *Pedagogiczny profil nauk o wychowaniu*, Lublin 2012.
- Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008.
- Olchanowski T., *Duchowość i narcyzm*, Warszawa 2006.
- Pawluczuk W., *Duchowość*, w: *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Warszawa 2004, s. 90.
- Potocki A., *Wychowanie religijne w polskich przemianach*, Warszawa 2007.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnospraw-*

- nością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej dnia 24 lutego 2017 r., poz. 356.
- Rusiecki M., *Podmiot aktywny w wychowaniu religijnym Kościoła katolickiego w Polsce w XVII-XIX wieku*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja Współczesność Nowe wyzwania*, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Toruń 2010, s. 171-201.
- Sławiński S., *Rozważania o wychowaniu*, Warszawa 1983.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim*, wyd. polskie Poznań 2002.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, wyd. polskie Poznań 2002.
- Surzykiewicz J., *Religia, religijność i duchowość jako zasoby osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej*, „Pedagogika Społeczna” 1(2015), s. 23-71.
- Tokarski S., *Dojrzałość religijna*, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=191> (dostęp: 30.10.2015).
- Walulik A., *Kompetencje religijne w całościowym uczeniu się*, w: *Edukacja – wczoraj, dziś i jutro*, t. V: *Edukacja ustawiczna w Polsce i na świecie*, red. E. Jagiełło, R. Matysiuk, U. Tyluś, Siedlce 2013, s. 198-220.
- Witek S., *Chrześcijańska wizja moralności*, Poznań 1982.
- Witek S., *Duchowość religijna*, w: *Encyklopedia katolicka* t. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1989, 330.
- Zięba S., *Człowiek. 2. Pochodzenie*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Warszawa 2007, s.93-99.
- Zulehner P.M., *Religia jako mega trend*, „Keryks” 1(2003), s. 21-35.